

ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐՅԱՆ

(Փոխանորդ Արտատպան քեմի)

ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բ. Ա. ԱՆԱՆԻԱ ԱՌԱՔՅԱԼ ԿԱՄ Ս. ԶՈՐԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

րեան քաղաքի հնագույն եկեղեցի-
ներից մեկն է Ս. Անանիա առաք-
յալ կամ Ս. Զորավոր եկեղեցին։
Եկեղեցին կառուցվել է Երևանի
խանական շրջանի հանրազ կամ հանլըբազ
թաղամասում, այժմյան Թումանյանի փողոցի
ներանցքում։ Սկզբնական շրջանի այս եկե-
ղեցու մասին կա հետևյալ վկայությունը.
«Յայտ տեղի եղեալ է յառաջագույն փոքրիկ
մատուռ մի քայքայեալ յանուն Անանիա ա-
ռաքելոյ միոյն յեօթնասնից»¹։

Եկեղեցին մեր պատմության մեջ կոչվել
է նաև Անապատ։

Անանիա անապատի վերաշինությունը և
ծաղկումը կապվում է Մովսես վարդապետ
Տաթևացու անվան հետ, ժէ դարի սկիզբնե-
րին։

Սյունյաց Մեծ Անապատի վերանորոգիչ
Մովսես վարդապետ Տաթևացին, իր քարոզ-
չության և գործունեության առաջին շրջանում
խուրնդոտի է հանդիպում Մելքիսեթ կաթո-
ղիկոսի և նրա եղբորորդի աթոռակից Սահակ

կաթողիկոսի կողմից, որոնք իրենց կաթողի-
կոսական իշխանությունը, ըստ Դավրիժեցո
վկայության, զարալաիւ և հարկիւ»² էին
առել պարսից շահերից և իրենց արծաթասեր
գործունեությամբ դժգոհություն առաջացրել
հայ ժողովրդի մեջ։

Մովսես Տաթևացին իր ընկերոջ՝ Պողոս
վարդապետի հետ, համարվում էին ժամա-
նակի լուսավորիչներից. «Երկրորդն վարդա-
պետքն Մովսէս և Պողոս եղեն իրերաց ըն-
կերք իբրև զսուրբ առաքեալսն Պետրոս և
Պողոս, յեալք ամուք հաւատոյ՝ շրջեցան
յամենայն գաւառս արևելեայ աշխարհիս,
քարոզէին ամենեցուն զճշմարտութիւն, շի-
նէին զեկեղեցիս, հաստատէին դպրոց, ուսու-
ցանէին մանկունս, վասն զի առաքելաբար
շրջէին հետիոտն գնալովք»³։ Այսպիսով, այս
երկու վարդապետները աի մի խորհուրդ միա-
բանեալ եղեն երկու ջահք ուղիղ վարդապե-
տութեան յաշխարհին Հայոց»⁴։

² Դավրիժեցի, էջ 292.

³ Նույն տեղում, էջ 291.

⁴ Հ. Մ. Զամչյան. «Պատմություն Հայոց», Գ, էջ 567.

¹ Շահխաթունյանց. «Ստորագրություն...», Բ, էջ 149.

Հակառակ այսպիսի փայլուն գործունեության, երկու վարդապետները հալածվում են Մելքիսեթ կաթողիկոսից: Մովսես Տաթևացին որոշում է գտնել մի խաղաղ անկյուն իր պործունեության համար և գնալ Կարին:

Սակայն, Երևանի ժողովուրդը չի ուզում բաժանվել իր սիրելի վարդապետից, և դիմելով Ամիրզունա խանին, խնդրում է վարդապետին առնել իր պաշտպանության տակ:

Ամիրզունա խանը, ծանոթանալուց հետո Մովսես Տաթևացու հետ, համակրում է նրան և հանձնում Անանիա անապատի վերաշինությունը և հովվությունը: Այս մասին հետևյալն է գրում Դավրիժեցին. «Կայր ի վաղեմի ժամանակաց վայելուչ մատուռ մի շինեալ ի վերայ դամբարանի սրոյ առաքելոյն Անանիայի, որ էր ի հիւսիսային կողմանէ քաղաքին Երևանայ ի մէջ ալգեստանեայցն, և էր աւերակ և անմարդարեակ, որոյ վասն ասաց խանն առ վարդապետ. Տեսանե՞ս զայս եկեղեցիս, որ ամայի կա. արդ՞ լուր ինձ, և մի՛ գնար յայլ աշխարհ, այլ արա զսա քեզ բնակութիւն՝ և դադարեա աստէն, դի իրերաց մերձակայութեամբ և տեսութեամբ մխիթարեսցուք: Այլ և ամենայն ժողովուրդք քաղաքականք և վաճառականք ազաշխով զնոյն խնդրէին ի վարդապետէն: Յորոց բանս հաճեալ սրոյ վարդապետին՝ ձեռն ի գործ էարկ շինել յտեղին, արդեամբք և ձեռնտուութեամբ քրիստոնէից տեղականաց և վաճառականաց, որք յօժարութեամբ տային տուրս ողորմութեան ի շինումն տեղւոյն, վասն սիրոյ վարդապետին, զի րնակեսցէ ի մէջ իւրեանց, վասն որոյ փութանակի շինեցին, շուրջանակի պարիսպ և խցեր և զժամատուն, և Սարաւութ, և զայն տունս յուրվս, և կատարեալ զամենայն շինութեան, րնակեցաւ անդէն վարդապետն իւրովք միարանօքն, կարդաւ և սահմանաւ այն, զոր կարգեցին ի մեծ անապատն: Առ որ ժողովեցան միարանք բազումք, միայնակեացք և գրոց աշակերտք ի մաստունք և սրբակեացք, կային ի միասին մեծք և փոքրք սիրով հանդարտեալք ի խցի, հանապազօր կանխեալ յազօթս և յրեթերցումն Սուրբ Գրոց»⁵:

Ահա այսպիսով Անանիա առաքյալի անապատը, շնորհիվ Մովսես Տաթևացու ձեռնբերության և ժողովրդի սրտաբուխ նվիրատվության, վերակառուցվում է և պայծառանում ժէ դարի սկիզբներին:

Տաթևացու այս հաջողություններից հետո, Մելքիսեթ կաթողիկոսը հաշտվում է Մովսես վարդապետի հետ և վերջինիս եպիսկոպոս է ձեռնադրում Անապատի եկեղեցում: «Ապա Մելքիսեթ կաթողիկոսն եկեալ ի դամբարանս սրոյ առաքելոյ Անանիա, ուր էր բնակութիւն Մովսէս վարդապետին, զոր անուանեցին զտեղին Անապատ և անդ որհնեաց զնա եպիսկոպոս»⁶:

Մովսես վարդապետի (հետագայում կաթողիկոս 1627—1630) մահից հետո, 1635—1636-ի թուրք-պարսկական պատերազմին, այրվում և քանդվում է նրա կառուցած եկեղեցին: Տաթևացու աշակերտ և հաջորդ Փիլիպոս կաթողիկոս Աղբակեցին (1630—1656) վերակառուցում է Անապատի եկեղեցին 1636 թվականին, քարաշեն դմբեթով և ժամատնով: Աղբակեցին կառուցում է նաև նոր խցեր, սեղանատուն և վերականգնում է Մովսես վարդապետի կողմից կառուցված բոլոր շինությունները:

Դավրիժեցին Անանիա անապատում Փիլիպոս կաթողիկոսի կատարած շինարարական աշխատանքների մասին գրում է. «Եսկ Երևանայ Անապատն՝ զորմէ ասացաք դամբարան զոյ Անանիա առաքելոյ, որ ինչ և շինուածք զոյր անդ բովանդակ փայտակերտ էր, զատ ի մատուռէն. և սոքա ամենեքեան քանդեալ աւերեցան ի պալ վերոյ ասացեալ երկուց թագաւորացն. որ և զայնս ևս զբովանդակն ամենայն վերստին շինեաց, ոչ թէ փայտիւ՝ այլ քարիւ և բոռով գմբէթեայ՝ զժամատունն, զսեղանատունն, զխցերն, և զայլ ևս շինուածսն ամենայն»⁷:

Փիլիպոս կաթողիկոսի Ս. Անանիայի Անապատում կատարած շինարարական աշխատանքների մասին խոսում է նաև Հ. Մ. Զամյանը. «Ջարդարեաց և զվանս Անանիա առաքելոյն յերևան, որ ասի Անապատ Երևանայ, ուր կային երեսուն կրօնաւորք րնտիրք խրս-

⁵ Դավրիժեցի, էջ 284—295, ՏՃ՝ս նաև Զամյան, Գ, էջ 587:

⁶ Դավրիժեցի, էջ 286:

⁷ Նույն տեղում, էջ 318:

Երևանի Ա. Զորավոր եկեղեցին

տակեաց վարուք, և ինքն իսկ կաթողիկոսն ընդ ժամանակս ժամանակս բազում անգամ երթեալ անդ դադարէր աւուրս քանի միս⁸ :

1679 թվականի երևանի երկրաշարժը մեծ վնասներ է պատճառում Մովսէս Տաթևացու կառուցած և Փիլիպոս կաթողիկոսի վերաշի-

նած Անապատին, որը վերակառուցվում է նահապետ կաթողիկոս Ուռհայեցու օրով. «Անապատի հին շինություններից պահպանվել են ծառատունկ բակում Փիլիպոս կաթողիկոսի վերաշինած միաբանական խցերից մի քանիսը, Դրանք հողածածկ, ներսից գաջած կամարակապ փոքրիկ սենյակներ են, շինված

⁸ Չամչյան, Գ, էջ 614.

11. Զորավոր եկեղեցու արևելյան պատը դրսից

պարսկական ոճով և ճարտարապետությամբ», վկայում է Շահադիդը¹⁰։

Նախապես կաթողիկոս Ուոհայեցու (1691—1705) կատարած շինարարությունները Ս. Զորավոր եկեղեցում. — Արարատյան նահանգում, Զալ խանի օրով, 1679 թվականի հունիսի 4-ին, երեքշաբթի օրը, ժամը 7-ին տեղի է ունեցել մեծ երկրաշարժ, որը հայտնի է մեր պատմության մեջ «Լճի շարժ» անունով։

Շարժի կենտրոնը եղել է Գառնիի կողմերը։ Փոյլ են եկել բոլոր շինությունները, վանքերն ու եկեղեցիները, նրկրաշարժը նրևանում ախպես սաստիկ է եղել, որ զետիներ զոլացել է նախու նման՝ ալեկոծված ծովի վրա։ Շարժը կրկնվել է մերթ րնդ մերթ մինչև հոկտեմբերի ամիսը։ Նրևան քաղաքը ավերվել է, քանդորվել են նրա եկեղեցիները, այդ թվում Աղբակեցու վերակառուցած եկեղեցին, և անհրաժեշտ էր հիմնովին վերաշինել այն նորից։

Մեծ շարժից հետո, նրևանի քանդված եկեղեցիների վերակառուցումը կապվում է նահապետ կաթողիկոս Ուոհայեցու անվան հետ։ Սիմեոն նրևանցին իր «Զամրու»-ի 26-րդ էջում վկայում է, որ «Գրեթէ յերկիրս նրևանու որքան քարաշեն եկեղեցիք կան՝ ըստ մեծի մասի ի սմանէ են շինեցեալք»։

Նրևանի Անանիա առաքյալի կամ Ս. Զորավոր եկեղեցին կառուցվում է նահապետ կաթողիկոսի օրով, նվիրատվությամբ Խոջա Փանոսի. «Իսկ ի ժամանակս նահապետ կաթողիկոսի Ուոհայեցու, Խոջայ Փանոս անուն ոմն հայ աղգաւ քակեալ զայն փոքրիկ մա-

տուն՝ տայ կառուցանել տաճար գեղեցիկ միջակ մեծութեամբ ի վերայ շորից սենյի ի խարտեալ քարանց, որ ունի զմի սեղան և զերկուս աւանդատունս և զմի դուռն ընդ արևմուտս, և զաւթ վայելուչ ի վերայ այսր դրան ընդ լայնութիւն տաճարին երկայնալ՝ սինազարդ, որ ունի զանգակատուն ի միջին բաժնի, որ ի վերայ դրանն. և անուն եկեղեցւոյն ըստ արձանագրութեանն Սուրբ Աստուածածին»¹⁰։

Ս. Աստվածածին անունը կրող նահապետ կաթողիկոսի կառուցած եկեղեցին ունի հետևյալ արձանագրությունը եկեղեցու արևմտյան պատի դռան աջ կողմում, մի մեծադիր, նկարակերտ խաչքարի վրա.

«Ի թուականիս Հայկազունի
... Որ աստ շարագրի,
Ի քառեակ ժեռօրդի,
Երկեակ թուով յարաբարդի:
Ի հայրապետութեան Սրբազանի
Տեառն Նախապետ կաթողիկոսի,
Արի եւ Բաբոյանայեանի,
Լուսավորիչ Հայոց Ազգի,
Լեւելալ Բարեպաշտի,
Աստուածասէր Երկիրդածի,
Խոջայ Փանոս վերածայնի,
Սուրբ Աստուածածինս շինողի,
Յիշատակ իւրն եւ ճախնի,
Ծնողաց իւրոց հարցն առաջի,
Որդոց իւրոց էլիագի,
Եւ Մովսեսի քաղցր ողկուզի,
Թոռան իւրոյ Անահանի,
Չաճակատեօ սա զարդարի,
Սուրբ անապատ Անանիայի:
Լեւելույ այլ սուրբ Հեղահոգի,
Որ եւ յաջորդ է սուրբ տեղիս,
Վերակացու համագործի,
Դաւիթ անուամբ վերածայնի»¹¹:

Այս արձանագրությունից իմացվում է, որ Ս. Զորավոր եկեղեցու զանգակատունը ևս կառուցել է նահապետ կաթողիկոսը։ Այդ զանգակատան նկարագրությունը գեղեցկորեն տվել է Շահադիդը. «Այդ եկեղեցու զանգա-

¹⁰ Շահադիդ, «Ստորագրություն...», Բ, էջ 143—144։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 144։ Այլիս, «Արարատ», էջ 613, Ե. Շահադիդ, «Հին նրևան», էջ 191։

¹² Լ. Ռեմոնդի, «Հին նրևան», էջ 196։

Ա. Զորավոր եկեղեցու Նորակերտ Ա. Սեղանը

կատունը, որ հանդիմ է շորս հաստահեղույս սյունների վրա, որոնցից միջին երկուսը հրաշալի քանդակվածներ ունին, հմուտ արվեստագիտության դործ են և գավթի մեջ արեմտյան դռան գունավոր, հավանորեն ավելի նոր ժամանակի որմանկարներն ևս

և դռան երկու կողմը պատի մեջ հագցրած նկարակերտ երկու մեծագիր խաչքարերը¹²,

Ս. Անանիա առաքյալի անապատը Ս. Զորավոր է կոչվել դեռևս 1655 թվականից, Այդ մասին վկայում է Հ. Դ. Ալիշանը. «Տապան

¹² Ե. Շահադիզ, «Հին Նրևանք», էջ 195—196.

նշխարաց Արքայ առաքելուն է ի փոքու խորանայարկի ընդ եկեղեցեան՝ յոր իջաննի աստիճանօք, և է անուանի ուխտատեղի, զոր ընդ համանմանսն յիջէ և վանանդեցին Քովմա յամի 1655, կոչի եկեղեցին և Զօրաւոր յանուն Աւետարանի միոյ՝ հրաշագործ համարելոյ»¹³։

Սակայն այժմ Երևանի Ս. Զորավոր եկեղեցին կոչվում է նաև Ս. Վարդան զորավարի անունով՝ «Զորավոր»-ը դարձել է «Զորավար»։

Ղուկաս կաթողիկոսի (1780—1789) շինարարությունները Ս. Զորավոր եկեղեցում.— Ս. Զորավոր եկեղեցում, Ղուկաս կաթողիկոսի օրով, 1793 թվականին, կատարվում են մի շարք վերանորոգություններ, Երևանի Գարրիել հարյուրապետի նվիրատվությամբ։ Ղուկաս կաթողիկոսը Ս. Զորավոր եկեղեցում իր կատարած վերանորոգությունների մասին թողել է մի արձանագրություն փորագրված եկեղեցու արևմտյան դռան ձախ կողմում նկարակերտ մի խաչքարի վրա, որ հետևյալն է.

Թիւ մեր հազար երկեւիւր հասեալ.

Ի՞նչ բնդ եօյն համաքուեալ.

Սուրբ էջմիածնի մինչ էր գահակալ.

Ղուկաս սրբազան հայրապետն յիտրեալ.

Յաջօլմունք շնորհաց Տեառն ժամանեալ.

Տանիք սաճարիս եղիւ նորոգեալ.

Մախիւք բարեպաշտ անձին գովելի.

Պսրոն Գարիէլէ հարիւրապետի.

Ի սլատնաւ անեղծ յիշեցման բարի.

Իւրն է իւրայնոցն առ հասարակի.

Հօրն Ալլանվերդի իւզբաշոյ մեծի.

Եւ մօրն երկիւղած նիւրոսիների.

Եւ եղբարցն իւրոց պարոն Ստեփանի.

Եւ Յօճաննիսի Բաջ գինաւորի.

Իսկ էւ կրտսերի պարոն Գրիգորի.

Սոյն գործառնութեան միւր վերակացօի,

Նա էւ որդեկացն ազնուականի.

Պարոն Բարսեղի էւ Աստուածատրի.

Որոց յիշատակն օրհնութեամբ լիցի,

Այժմ էւ ի գալուստ Տեառն կրկնակի»¹⁴։

Ղուկաս կաթողիկոսի օրով, Անապատի վանահայր Տ. Կիրակոս քահանայի որդի Ավետիք վարդապետը շինել է տվել եկեղեցու խաչկալը 1781 թվակիր հետևյալ արձանագրությամբ, փորագրված եկեղեցու ձախակողմյան սյան վրա.

«Հաստիչն հանուրց գմեզ սիրեաց.

Ձեւէր Աւետիս վարդապետն առաջնորդ

շնորհեաց.

Նա գսուրբ եկեղեցւոյս խաչկալն շինեաց.

Առ ի պատիւ վայելչութեան մօրս փառաց.

Հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու ՉՅԼ թիւ գրեաց»։

Մովսես Տաթևացուց սկսյալ մինչև 1835 թվականը, Անանիա առաքյալի անապատը ունեցել է իր առանձին վանահայրը, վանական մասնավոր կանոնադրությամբ։ Այնուհետև այն դարձել է 1836 թվականից հետո ժխական եկեղեցի Մարաղայի գաղթականության, կցվելով Արարատյան թեմին։

Սխական եկեղեցի դառնալուց հետո էլ, յաճախեն ուխտատուք ի բնակչաց քաղաքիս յայս եկեղեցի և յանուն հրաշագործ Աւետարանի միոյ՝ յորոյ անուն կոչի երբեմն այս եկեղեցի և Զօրաւոր»¹⁵։

Մարաղացի գաղթականների մեջ այնքան ուժեղ է եղել Ս. Զորավոր եկեղեցու հմայքը, որ խոսակցություն մեջ հաճախ ասելիս են եղել. «էն Սուրբ Զորավորն վկա», «էն Սուրբ Զորավորը դիտենա»¹⁶։

Ս. Զորավոր եկեղեցում Անանիա առաքյալի գետնափոր դամբարանը գտնվելիս է եղել եկեղեցու արևմտյան դռան մոտ. «Մուտ գետնափոր դամբարանի հոլակելոյ յանուն Անանիա առաքելոյ է ի մէջ եկեղեցւոյն մերձ ի սիւնն արեւտեան հիւսիսոյ, ընդ որ մրտեալ և իջեալ ընդ աստիճանս ինչ յարեւմուտս կոյս»¹⁷։

1900 թվականից այդ գետնափոր դամբարանի մուտքը զատվում է եկեղեցուց։

1900 թվականին Անանիա առաքյալի դամբարանի վրա կառուցվում է մի սիրուն կաթողիկե հետևյալ արձանագրությամբ.

¹³ Հ. Ղ. Ալիյան, «Այրարատ», էջ 315.

¹⁴ Այս արձանագրությունը տե՛ս նաև Շահխաթունյանց, Բ, էջ 145, Ալիյան, «Այրարատ», էջ 315, Շահագիր, «Հին Երևանը», էջ 182.

¹⁵ Շահխաթունյանց, Բ, էջ 145.

¹⁶ Ե. Շահագիր, «Հին Երևանը», էջ 182.

¹⁷ Շահխաթունյանց, Բ, էջ 145.

«Ի 1900 ամի Փրկչին եւ ի քուին հայոց ՌՅԽԹ, Շնորհօք եւ ոգորմութեամբ արարչին, չքնալ Յօրինմամբ կառուցաւ մատուոս ի վերայ Դամբարանի ճշխարաց Ս. Առաքելուն

Անանիայ:

Արդեամբք եւ ծախիւք ոգորմած եղբարց

Ափրիկեանց,

Ջերմեռանդն ծխականաց Ս. Զարառի. ի

յիշատակ

Շագուն ծնողաց իւրեանց քաւեպաշտ եւ

աստուածասէր

Շօրն Մկրտչի, երկիւղած մօրն Մարիամաւ

եւ վաղաքառամ քնոն Թագումունյ կռաին:

Բարեյօժար ջանիւք եւ ճակողութեամբ

ճարտարապետի Պ. Վասիլի Զ. Միրզեանցա:

Անվանի բանասեր Ծ. Շահագիզը իր «Հին Երևանը» գրքում տարրեր է հրատարակել վերոգրյալ արձանագրությունը, շփոթելով արձանագրության թվականները. «Ի 1873 ամի Փրկչին և թուին Հայոց ՌՅԻԹ 1332 շնորհօք և ոգորմութեամբ»¹⁵, Սխալը կատարվել է հետևյալում. արձանագրության մեջ գրված է ՌՅԽԹ (1900), իսկ Շահագիզի գրքում այն հրատարակվել է թթուին Հայոց ՌՅԻԹ (1873). Խ տառը նման լինելով ի տառին, շփոթություն է ստեղծել գաղնալով Ի, իսկ Թ-ն վերածվել է Բ-իս:

Ս. Զորավոր եկեղեցու հարավային դռան վրա կա մի արձանագրություն, որը վկայում

է. թե 1889 թվականին Ս. Զորավոր եկեղեցում կատարվել են վերանորոգումներ. «Բացան դուռն և լուսամուտք, շինեցան խաչկալ վերնատուն, տանիք, պարիսպք, վերանորոգեցան շինուածք, արգեամբ եկեղեցւոյ, քանիք երեսփոխ Մ. Տ. Սարգսյանի—1889 թ.ս:

Ս. Զորավոր եկեղեցում կատարված վերանորոգություններ Տ. Տ. Վաղգեն Ա-ի սրբ. — Ս. Զորավոր եկեղեցում վերջին տարիներին կատարվեցին մի շարք վերանորոգություններ: 1961 թվականին փոխվեցին եկեղեցու տանիքի հնամաշ թիթեղները և փոխարինվեցին նոր ցինկապատ թիթեղներով, վերանորոգվեց կաթնղիկեն, կատարվեցին մի քանի անգամներ մասնակի վերանորոգություններ:

Նորին Ս. Օծությունը փոխել տվեց 1889 թվականի հին խաչկալը և կառուցել տվեց այժմյան պատարագի Ս. Սեղանը, անվանի ճարտարապետ Ռ. Իսրայելյանի նախագծով: Սեղանը շինված է սպիտակ սրբատաշ քարից: Վեհափառ Հայրապետը այդ Ս. Սեղանի քարի վրա նկարել տվեց նաև Աստվածամոր նկարը Հիսուս Մանուկը գրկին: Այդ նկարի հեղինակն է անվանի քանդակագործ-նկարիչ Երվանդ Քոչարը:

Ս. Զորավոր եկեղեցին այժմ Երևանի հնագույն և զեղեցիկ եկեղեցիներից մեկն է:

Եկեղեցու ուխտի օրն է Սրբոց Վարդանանց զորավարաց տոնը:

¹⁵ Ս. Շահագիզ. «Հին Երևանը», էջ 185:

